

Publikacja jest udostępniona na licencji
Creative Commons (CC BY 4.0)

WIELOGŁOS

Pismo Wydziału Polonistyki UJ

1/2024 (59), s. 1–13

ISSN 1897-1962 (druk) | 2084-395X (online)

doi: 10.4467/2084395XWI.24.001.19469

<https://www.ejournals.eu/Wieloglos>

Katarzyna Deja

Uniwersytet Jagielloński

 <https://orcid.org/0000-0003-1438-0414>

Transkulturowość i zwrot globalny w literaturoznawstwie

Transkulturowość – niedokończony projekt?

W roku 2022 minęło dokładnie 30 lat od ukazania się prekursorskiego artykułu Wolfganga Welscha, wprowadzającego do nauk humanistycznych pojęcie transkulturowości. Termin ten miał zrewolucjonizować myślenie o kulturach i ich wzajemnym przenikaniu się – Welsch twierdził, że pojęcia używane dotychczas, czyli wielokulturowość i interkulturowość, obarczone są inherentną wadą, będącą spadkiem po Herderowskiej koncepcji kultury jako kuli lub sfery, mającej wyraźną granicę, oddzielonej od innych kul-kultur i charakteryzującej się „społeczną jednorodnością, etnicznym zjednoczeniem oraz wyraźnymi interkulturowymi granicami”¹. Tymczasem Welsch postrzega kultury jako obiekty mgławicowe o niewyraźnych, rozmytych i przede wszystkim przepuszczalnych granicach, obiekty, które nie są w żaden sposób odseparowane od innych kultur, przeciwnie – mgławice-kultury nieustannie przenikają się ze sobą, tworząc nowe hybrydyczne twory.

Kluczowym elementem koncepcji Welscha, wyraźnie odróżniającym ją od innych konceptualizacji międzykulturowych zjawisk, wydaje się model transkulturowego „wchłonięcia” elementu innokulturowego, zakładający fuzję elementów pochodzących z różnych kultur, w wyniku której przestaje być możliwe wskazanie proveniencji poszczególnych zapożyczeń – to, co obce, zostaje „uwewnętrzzone”, przyjęte jako własne, a tym samym przestaje być postrzegane jako obce. Nie chodzi tu zatem o doświadczenie obcości (nawet

¹ W. Welsch, *Transkulturowość. Nowa koncepcja kultury*, przeł. B. Susła [w:] *Filozoficzne konteksty koncepcji rozumu transwersalnego. Wokół koncepcji Wolfganga Welscha*, red. R. Kubicki, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora 1998, s. 198.

aprobatywnie potraktowane), ponieważ w procesie transkulturowej hybrydyzacji „obcość” zasadniczo przestaje istnieć. Transkulturowość jest więc ze swej natury zjawiskiem wyraźnie odmiennym od egzotyizmu, który przejmuje elementy innej kultury ze względu na ich odmienność, celebrując tę odmienność, a także od wielokulturowości, która zakłada koegzystencję dwóch kultur, ale bez ich wzajemnego przenikania się, prowadzącego do powstania struktur (tożsamości, artefaktów) o hybrydycznej naturze.

Na początku XXI wieku pojęcie transkulturowości zawędrowało do badań nad literaturą i sztuką. Wśród najważniejszych i najszerzej zakrojonych projektów wykorzystujących termin Welscha warto wymienić zwłaszcza transkulturową historię literatury i estetykę transkulturową. Projekt pierwszy został zaproponowany przez grupę badaczy skandynawskich, a jego celem, jak wyjaśniał Anders Pettersson, miało być „przekraczanie granic jednej kultury w wyborze przedmiotu badań”². Pettersson odżegnywał się przy tym od wielkich systemowych opracowań historii literatury światowej, proponując w zamian badania szczegółowe, nieograniczone jednocześnie przez żadne bariery czasowe, narodowe czy kulturowe³. Pomimo pewnego potencjału i kilku interesujących tomów zbiorowych, dotyczących głównie założeń metodologicznych⁴, transkulturowa historia literatury bardzo szybko uległa wyczerpaniu i nie zdobyła dostatecznej popularności wśród szerszej grupy badaczy. Projekt drugi – estetyka transkulturowa – którego główną teoretyczką i orędowniczką w Polsce była Krystyna Wilkoszewska, proponował wyjście poza europejską ramę myślowo-wyobrażeniową w dyskusji o estetyce oraz propagowanie wiedzy o niezachodnich wzorcach estetycznych⁵. W miejsce wyrazistej metody badawczej Wilkoszewska zaproponowała kilka zaleceń, którymi należy się kierować w badaniach o transkulturowym charakterze: najważniejszy i podstawowy jest tu szacunek do innych kultur; pozostałe dwie wskazówki dotyczą powierzchniowego charakteru badań (co oznacza ruch w poprzek, a nie w głąb kultur) oraz konieczności wypracowania nowego języka badawczego, który zanegowałby uniwersalność kategorii i pojęć powstałych na Zachodzie⁶.

Termin Welscha był ponadto – i nadal jest – wykorzystywany bardziej punktowo w badaniach nad literaturą współczesną. Arianna Dagnino ukuła pojęcia „transkulturowych pisarzy”, „transkulturowego sposobu myślenia”

² A. Pettersson, *Introduction: Concepts of Literature and Transcultural Literary History* [w:] *Literary History. Towards a Global Perspective*, ed. *idem*, Berlin: De Gruyter 2006, s. 1.

³ Zob. *idem*, *Possibilities for Transcultural Literary History* [w:] *Studying Transcultural Literary History*, ed. G. Lindberg-Wada, Berlin: De Gruyter 2006, s. 21.

⁴ Zob. *Literary History...; Studying Transcultural...*

⁵ K. Wilkoszewska, *Ku estetyce transkulturowej. Wprowadzenie* [w:] *Estetyka transkulturowa*, red. *eadem*, Kraków: Universitas 2004.

⁶ *Eadem*, *Estetyka pośród kultur – próby badawcze* [w:] *Estetyka pośród kultur*, red. *eadem*, Kraków: Universitas 2012.

(*transcultural mindset*) i „transkulturowego sposobu życia” (*transcultural mode of being*) w odniesieniu do twórczości pisarzy, których teksty, jak stwierdzała, nie mogą być postrzegane jako produkt jednej kultury – są to raczej tworzy hybrydyczne, składające się z przemieszanych elementów różnych kultur⁷. Badania Dagnino wpisują się przy tym w szersze tendencje analiz współczesnych tekstów literackich pod kątem przejawiającej się w nich transkulturowej i hybrydycznej tożsamości ich autorów. Spośród podobnych prac wymienić warto zwłaszcza tomy *The Transcultural Turn* pod redakcją Lucy Bond i Jessiki Rapson czy *Transcultural English Studies* pod redakcją Franka Schulze-Englera i Sissy Helf⁸.

Mimo całej nagromadzonej w ciągu ostatnich trzech dekad literatury przedmiotu transkulturowość wciąż pozostaje pojęciem niedookreślonym, a jako metoda badań i język opisu okazuje się projektem niedokończonym⁹. Badawczy optymizm dość szybko wyhamował, a pewne nieścisłości i wątpliwości pozostały nierozstrzygnięte. Pierwszy problem definicyjny zauważyła w swoim artykule z 2022 roku sam Welsch, konstatując, iż:

[t]ranskulturowość jest powszechnie uznawana za nowy fenomen. W świecie niemieckojęzycznym użyłem tego pojęcia jako pierwszy ponad 30 lat temu, w języku hiszpańskim termin ten ukuł Fernando Ortiz w 1940 roku. Ostatnie 80 lat zdaje się potwierdzać, że transkulturowość jest współczesnym fenomenem, nieznanym we wcześniejszych epokach, na przykład w starożytności czy średniowieczu. Ale nie jest to poprawny wniosek¹⁰.

Istotnie, tendencję do stosowania tego terminu przede wszystkim do opisu zjawisk współczesnych widać w przykładach jego praktycznego zastosowania w badaniach literackich (także w tych wzmiankowanych wyżej): są to

⁷ A. Dagnino, *Transcultural Writers and Transcultural Literature in the Age of Global Modernity*, „Transnational Literature” 2012, no. 2; eadem, *Transcultural Writers and Novels in the Age of Global Mobility*, West Lafayette, IN: Purdue University Press 2015.

⁸ *The Transcultural Turn. Interrogating Memory Between and Beyond Borders*, eds. L. Bond, J. Rapson, Berlin: De Gruyter 2014; *Transcultural English Studies*, eds. F. Schulze-Engler, S. Helff, Amsterdam: Brill 2008.

⁹ Pomijam w tym miejscu kwestię stosowania pojęcia transkulturowości do nazwania nie tyle pewnego zjawiska, ile metody badawczej: specyficznego trybu lektury, zakładającego swobodne porównywanie i zestawianie ze sobą tekstów i dzieł sztuki z różnych kultur. Sam badany obiekt nie musi przy tym być transkulturowy – transkulturowe jest natomiast umiejscowienie go w pewnym innokulturowym kontekście. Monografie stosujące podobną transkulturową metodę proponują pewną płaszczyznę porównania (gatunek, motyw literacki itp.) i zestawiają ze sobą teksty z różnych obszarów kulturowych, między którymi może, ale wcale nie musi, zachodzić pewien związek przyczynowo-skutkowy. Więcej na ten temat pisałam w artykule *The Problems with Delimiting the Notion of Transculturality in Literary Studies*, „World Literature Studies” 2022, no. 3.

¹⁰ W. Welsch, *Transculturality in Literature. A Phenomenon as Old as It Is Current*, „World Literature Studies” 2022, no. 3, s. 5.

w przeważającej mierze analizy literatury najnowszej. Zresztą Welsch w jednym ze swoich wczesnych tekstów pisał, że to „dzisiejsze [podkr. moje – K.D.] kultury znamionuje proces hybrydyzacji”¹¹. Jednak już kilka lat później niemiecki filozof zapewniał: „jeżeli więc dzisiaj, w epoce globalizacji, stajemy się świadkami wzajemnego przenikania się kultur, to nie jest to wcale nowe zjawisko, a raczej zjawisko dobrze już nam znane z przeszłości, choć na mniejszą skalę”¹².

A zatem w swoich późniejszych tekstach Welsch rozumie transkulturowość jako pewną uniwersalną dyspozycję kultur, nieograniczającą się tylko do współczesności. W swoim najnowszym artykule poświęconym tej problematyce Welsch przytacza słowa Edwarda Saida ze wstępu do książki *Kultura i imperializm* z 1993 roku: „wszystkie kultury przenikają się nawzajem [...]. Żadna nie jest jednostkowa i czysta, wszystkie są hybrydowe, heterogeniczne, różnicowane i niemonolityczne”¹³, a następnie wyjaśnia:

[...] na przykład kultura grecka w żadnym wypadku, jak można by sądzić, nie wyrosła sama z siebie. Jej rozwój jest nie do pomyślenia bez [dziedzictwa – dop. K.D.] Egiptu i Azji Zachodniej, Babilonu i Fenicji. Wynika to wyraźnie choćby z faktu, że prawie 40 procent starych greckich słów jest pochodzenia semickiego, a grecka rzeźba w oczywisty sposób wyewoluowała z egipskich wzorców. Podobnie nie sposób zrozumieć kultury japońskiej bez uwzględnienia jej wzajemnych związków z kulturami Chin, Korei, Indii, kulturą helleńską, a nawet współczesną kulturą europejską¹⁴.

W tym kontekście transkulturowość i hybrydyzacja okazują się nie cechą współczesnej, zglobalizowanej rzeczywistości, ale siłą napędową postępu i rozwoju wszelkich cywilizacji. Takie stwierdzenie uruchamia jednak kolejną poważną wątpliwość: gdzie właściwie przebiega granica między transkulturowością a apropiacją kulturową¹⁵? Czy mianem transkulturowości można określić sytuację, w której imperium zawłaszcza elementy kultury podporządkowanej, często odrywając je przy tym od ich macierzystego kontekstu? Czy zatem fascynacja postimpresjonistów i ekspresjonistów niemieckich kulturami Oceanii, silnie zabarwiona imperializmem i rasizmem, jest zjawiskiem transkulturowym? Czy – by sięgnąć po polski kontekst – orientalistyczne pseudolegendy indyjskie Henryka Sienkiewicza i równie orientalistyczne

¹¹ *Idem*, *Transkulturowość...*, s. 205.

¹² *Idem*, *Tożsamość w epoce globalizacji – perspektywa transkulturowa*, przeł. K. Wilkoszewska [w:] *Estetyka transkulturowa*, s. 33.

¹³ E.W. Said, *Kultura i imperializm*, przeł. M. Wyrwas-Wisniewska, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2009, s. xxiv.

¹⁴ W. Welsch, *Transculturality...*, s. 5.

¹⁵ O problemach z definiowaniem pojęcia transkulturowości w kontekście apropiacji, egzotyizmu i zachodniocentryzmu pisałam szerzej we wzmiankowanym już artykule *The Problems with Delimiting the Notion...*

pseudotłumaczenia japońskiej poezji Remigiusza Kwiatkowskiego można rozważać jako przykłady transkulturowości? Czy powstałe w podobny sposób dzieła sztuki są transkulturowe? Odpowiedzi na te pytania okazują się w kontekście rzeczywistej praktyki badawczej niełatwe i często niejednoznaczne – przy czym stawianie owych pytań wydaje mi się kluczowe dla właściwego zrozumienia dynamiki relacji między „pożyczającym” i tym, od którego „pożycza się” kulturowe dobra.

Istotną kwestią jest także ustalenie zakresu znaczeniowego pojęcia używanego niekiedy wymiennie z transkulturowością (np. w badaniach nad modernizmem), a więc transnarodowości. Pojęcie to, popularne zwłaszcza w obszarze studiów amerykańskich, od ponad dekady coraz częściej służy do określenia przemian w humanistyce, nazywanych zwrotem globalnym, transnarodowym lub transkulturowym – wróć do tej problematyki w dalszej części tekstu. W literaturze przedmiotu można zauważyć wymienne stosowanie terminów transkulturowość i transnarodowość, tymczasem wydaje się, że denotują one nieco inne zjawiska lub też inne obszary badań. Transnarodowość kładzie nacisk na przekraczanie granic państwowych; transkulturowość okazuje się pozbawiona tego komponentu – badania transkulturowe prowadzić można w ramach tego samego państwa lub ponadnarodowo bez uwzględniania państwowości i politycznych granic. Jednocześnie, jak pokazuje praktyka, transkulturowość często rozumie się właśnie w wymiarze narodowym lub etnicznym – tak jest zarówno w pismach samego Welscha (który wielokrotnie posługuje się takimi pojęciami, jak „kultura niemiecka” czy „kultura japońska”), jak i w większości przytaczanych wyżej przykładów badań transkulturowych, co w zasadzie uniemożliwia odróżnienie ich od badań transnarodowych. Zarówno ten, jak i pozostałe wzmiankowane tu problemy wciąż nie znalazły rozwiązania, a każda próba zastosowania pojęcia transkulturowości w konkretnych badaniach musi nieuchronnie rozpocząć się od skonstruowania jego definicji.

Zwrot globalny (transkulturowy, transnarodowy) w literaturoznawstwie

Już od pierwszych lat XXI wieku obserwujemy działania mające na celu uświatowienie i zdecentralizowanie literaturoznawstwa i, szerzej, humanistyki. W pierwszej dekadzie nowego tysiąclecia pojawiły się trzy propozycje, których celem było zglobalizowanie badań literackich: pierwsze dwie wyszły ze środowisk komparatystycznych – to odkurzona koncepcja literatury światowej oraz wzmiankowana wcześniej transkulturowa historia literatury; natomiast propozycja trzecia to zwrot transnarodowy, globalny lub transkulturowy (nazwy te bywają używane wymiennie) w studiach amerykańskich oraz badaniach nad modernizmem. Ukucie pojęcia zwrotu transnarodowego przypisuje

się zwykle Shelley Fisher Fishkin, która użyła go po raz pierwszy w 2004 roku podczas wystąpienia na zjeździe American Studies Association¹⁶ do określenia przemian w studiach amerykańskich, wychodzących coraz częściej w swoich analizach poza granice państwowe, badających między innymi „wielokierunkowy przepływ ludzi i idei” oraz generowane w ten sposób „społeczne, polityczne, lingwistyczne i ekonomiczne rozdroża” (mogące pod względem geograficznym znajdować się zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz granic Stanów Zjednoczonych)¹⁷. Nowe tendencje w badaniach nad modernizmem jako jedni z pierwszych zauważyli w 2008 roku Douglas Mao i Rebecca L. Walkowitz, stwierdzając w artykule *The New Modernist Studies*, iż „nie ma wątpliwości, że studia nad modernizmem przechodzą właśnie transnarodowy zwrot”¹⁸. Zwrot globalny proponuje rozumienie modernizmu jako zjawiska o ogólnoświatowym zasięgu, a wśród konkretnych jego realizacji można znaleźć między innymi podręczniki i tomy zbiorowe tworzone przez specjalistów od marginalizowanych dotąd literatur narodowych, monografie komparatystyczne porównujące ze sobą teksty z zachodniego „centrum” oraz z niezachodnich kręgów kulturowych, a także prace, których celem jest rewizja i przeformułowanie pojęć i języka opisu używanych do definiowania i analizowania modernistycznych dzieł sztuki i tekstów literackich.

W drugiej dekadzie nowego stulecia globalne, transnarodowe czy też transkulturowe przemiany w badaniach literackich, a nawet szerzej – w humanistyce – traktowane były już jako fakt. W 2010 roku Paul Jay w książce *Global Matters. The Transnational Turn in Literary Studies* zauważył:

Od pojawienia się teorii krytycznej w latach 70. XX wieku nic nie zmieniło studiów literackich i kulturowych w większym stopniu niż transnarodowość. [Perspektywa ta – dop. K.D.] w produktywny sposób skomplikowała dominujący w tych dyscyplinach paradygmat narodowy, zmieniała umiejscowienie naszych badań i zwróciła uwagę na formy produkcji kulturowej, które pojawiają się na pograniczach prawdziwych i wyobrażonych granic¹⁹.

W 2013 roku Mark Wollaeger, redaktor tomu *The Oxford Handbook of Global Modernisms*, stwierdził we wstępie do tegoż wydawnictwa:

¹⁶ Zob. Sh. Fisher Fishkin, *Crossroads of Cultures. The Transnational Turn in American Studies – Presidential Address to the American Studies Association, November 12, 2004*, „American Quarterly” 2005, no. 1.

¹⁷ *Ibidem*, s. 22.

¹⁸ D. Mao, R.L. Walkowitz, *The New Modernist Studies*, „PMLA” 2008, no. 3, s. 738.

¹⁹ P. Jay, *Global Matters. The Transnational Turn in Literary Studies*, Ithaka: Cornell University Press 2010, s. 2.

[...] zwrot transnarodowy, który dokonuje się właśnie w całej humanistyce, skierował naszą uwagę w stronę fenomenów kulturowych, które w innych okolicznościach zostałyby przeoczone przez współczesny uniwersytet²⁰.

Lucy Bond i Jessica Rapson we wstępie do książki *The Transcultural Turn. Interrogating Memory Between and Beyond Borders* z 2014 roku wyjaśniają, że

[...] zwrot transkulturowy objawia się w dyskursie literackim, kulturowym, historycznym i geograficznym odrzuceniem wszechobecnego do tej pory paradygmatu kultury zamkniętej (*container culture*) na rzecz bardziej płynnego i ulotnego modelu relacji pomiędzy społeczeństwami. W ostatnich dwudziestu latach badacze zaczęli poszukiwać nowego języka, niezbędnego do opisanego wieku globalizacji, a perspektywa transkulturowa w coraz większym stopniu uzupełnia prace naukowe w humanistyce i naukach społecznych²¹.

Powszechną obecność tendencji transnarodowych na gruncie studiów amerykańskich podkreślają Laura Bieger, Ramón Saldivar i Johannes Voelz, redaktorzy książki *The Imaginary and Its Worlds. American Studies After the Transnational Turn* z 2013 roku:

[...] nie ma wątpliwości, że jesteśmy w trakcie „zwrotu transnarodowego”: dziedzina „transnarodowych studiów amerykańskich” rozrasta się z zapierającą dech w piersiach szybkością, generując prace na tematy rozmaitych zależności kulturowych, politycznych i ekonomicznych, prace, które wykraczają poza granice państwowe i zmieniają nasze poglądy na to, co znajduje się wewnątrz owych granic²².

Jedną z najnowszych pozycji podejmujących tę problematykę jest wydany w 2022 roku tom *Global Literary Studies*, redagowany przez Dianę Roig-Sanz i Neusa Rotgera, którzy stwierdzają we wstępie:

[...] choć światowe badania literackie (*global literary studies*) nie są jeszcze w pełni usankcjonowane jako zinstytucjonalizowana dziedzina naukowa, to w ostatnich latach zwrot globalny zyskuje na znaczeniu w różnych dyscyplinach humanistyki i nauk społecznych [...]. Debaty na temat literackich przejawów transnarodowości, cyrkulacja i recepcja form, gatunków i wzorców tekstowych w rozmaitych częściach świata, wreszcie rozrastająca się sieć podmiotów w międzynarodowej przestrzeni literackiej – wszystko to przemawia za koniecznością przeanalizowania tego skomplikowanego systemu i coraz silniej splecionych ze sobą rzeczywistości²³.

²⁰ M. Wollaeger, *Introduction* [w:] *The Oxford Handbook of Global Modernisms*, ed. *idem*, Oxford: Oxford University Press 2013, s. 4.

²¹ *The Transcultural Turn*, s. 4.

²² *The Imaginary and Its Worlds. American Studies After the Transnational Turn*, eds. L. Bieger, R. Saldivar, J. Voelz, Hanover, NH: Dartmouth College Press 2013, s. vii.

²³ *Global Literary Studies*, eds. D. Roig-Sanz, N. Rotger, Berlin: De Gruyter 2022, s. 2.

Powyższy cytat sugeruje wprawdzie, że globalność badań literackich oznacza skupienie się przede wszystkim na literaturze współczesnej, ale artykuły zawarte w tomie wskazują, że ambicje ich autorów sięgają znacznie dalej: wśród podejmowanych tematów znaleźć można problematykę globalnego modernizmu, powieść realistyczną czy transkontynentalną historię Renesansu. Globalność stanowi tu zatem pewną ramę myślową, w której rozważa się teksty kultury, dostrzegając i wskazując obecne w nich „dziedzictwo transnarodowej historii”²⁴ – podejście to łączy zresztą koncepcję Roig-Sanz i Rotgera z postulatami badaczy tropiących transkulturowe źródła modernizmu w celu rozpoznania pozaeuropejskiego uwikłania czy też „zadłużenia” europejskich dzieł i artystów. W obu wypadkach model dyfuzji idei od centrum do peryferiów zostaje zanegowany²⁵, ponieważ zgodnie z założeniami transkulturowości wymiana nie może przebiegać jednostronnie – hybrydyzacji ulegają wszystkie strony, idee rozprzestrzeniają się z różnych punktów i w odmiennych kierunkach, a każdy nowy wytwór kultury okazuje się rezultatem wielopostaciowego i skomplikowanego przemieszania najróżniejszych czynników: estetycznych, politycznych, ekonomicznych, społecznych i innych. Globalność staje się więc – jak piszą Roig-Sanz i Rotger – „próbą napisania zdekolonizowanej historii literatury, przekładu i filmu” oraz „perspektywą, która umożliwia podjęcie walki z hegemonicznymi dyskursami”²⁶.

Zwrot globalny nie jest przy tym propozycją całkowicie wolną od błędów, niedociągnięć i zachodniocentryzmu. Redaktorzy wspomnianego wyżej tomu *Global Literary Studies* zauważają słusznie, że wciąż daleko nam do utopijnej wizji „globalnej, bezkolizyjnej przestrzeni natychmiastowej i nieograniczonej dostępności” literatury:

[...] nierówności terytorialne są wciąż oczywiste, podobnie jak fakt, iż mniejsze i rzadziej tłumaczone literatury znikają często w światowym systemie tłumaczeń, który uprzywilejowuje angielski jako język światowy i zapewnia rozgłos zgodnie z interesami globalnego rynku wydawniczego²⁷.

To zresztą nie jedyny problem. Jak zauważa Susan Stanford Friedman w książce *Planetary Modernism. Provocations on Modernity across Time*, globalizowanie badań literackich zbyt często oznacza posługiwanie się

²⁴ *Ibidem*, s. 4.

²⁵ Rewizja zachodniocentrycznej wizji świata i modelu dyfuzji jest zresztą obecna nie tylko w historii literatury, ale i w ukazujących się w ostatnich latach monografiach historycznych, z których warto wymienić np. P. Frankopan, *Jedwabne szlaki. Nowa historia świata*, przeł. P. Tarczyński, S. Żuchowski, Warszawa: W.A.B. 2018; *Re-Mapping Centre and Periphery. Asymmetrical Encounters in European and Global Contexts*, eds. T. Hauswedell, A. Körner, U. Tiedau, London: UCL Press 2018; S. Sivasundaram, *Waves Across the South. A New History of Revolution and Empire*, London: William Collins 2020.

²⁶ *Global Literary...*, s. 4.

²⁷ *Ibidem*, s. 2.

europocentryczną ramą narracyjną, nałożoną bez głębszego namysłu na niezachodnie tradycje literackie, których wytwory zostają po prostu dodane do już istniejących kategorii periodyzacyjnych i opisowych²⁸. Kaira M. Cabañas nazywa takie działanie „logiką asymilacyjną”²⁹ – wybrzmiewające tu dość pejoratywnie określenie „asymilacyjny” oznacza włączenie dzieł sztuki do dyskusji (np. nad modernizmem) bez oglądania się na ich odmienność. W swojej książce *Learning from Madness. Brazilian Modernism and Global Contemporary Art* Cabañas wprowadza pojęcie monojęzyczności globalności (*monolingualism of the global*) dla opisanie sytuacji, w której pod osłoną „globalności” i otwierania się na marginalizowane dotychczas kultury zawłaszcza się pochodzące z nich dzieła sztuki przez oderwanie ich od oryginalnego kontekstu i zestawianie z zachodnimi dziełami na zasadzie pseudomorfozy³⁰, pozornego, powierzchownego podobieństwa. W ten sposób znika to, co w danym dziele sztuki (a więc i w określonej kulturze) unikatowe i różne, uwypuklone zostaje natomiast to, co podobne (nawet jeśli podobieństwo jest nikłe lub jedynie domniemane) do zachodnich kryteriów³¹. Co więcej, jak zauważa badaczka, termin „globalny” stosuje się wyłącznie do opisu tego, co niezachodnie: „żaden badacz w Stanach Zjednoczonych nie użyje słowa «globalny» na określenie wytworu zachodniego modernizmu” – stwierdza Cabañas³².

Wątpliwości budzi zatem także to, co i w jaki sposób zostaje „dodane” do nowego pola badań o globalnych ambicjach. W zwrocie globalnym w studiach nad modernizmem zdaje się powstawać nowy antykanon (określenie

²⁸ S.S. Friedman, *Planetary Modernisms. Provocations on Modernity across Time*, New York: Columbia University Press 2015, s. 3.

²⁹ Zob. K.M. Cabañas, *Whose Global Modernism?*, <https://www.ucpress.edu/blog/54471/whose-global-modernism> [dostęp: 14.09.2023].

³⁰ Cabañas posługuje się tym terminem w znaczeniu nadanym mu przez Erwina Panofsky’ego, dla którego oznacza on pozorne podobieństwo między dwoma dziełami sztuki wywodzącymi się z różnych tradycji historycznych, kulturowych lub artystycznych. Zob. Y.-A. Bois, *On the Uses and Abuses of Look-alikes*, „October” 2015, no. 154, s. 127–149.

³¹ K.M. Cabañas, *Learning from Madness. Brazilian Modernism and Global Contemporary Art*, Chicago: University of Chicago Press 2018, s. 144–145.

³² K.M. Cabañas, *Whose...* Za potwierdzenie tej tezy można uznać opublikowaną w 2020 roku antologię *Global Modernists on Modernism*, obejmującą eseje na temat modernizmu pisarzy i artystów epoki. Rozdziały zawierają głosy kolejno z Ameryki Łacińskiej, Karaibów, Afryki Subsaharyjskiej, krajów arabskich, Turcji, Iranu, Gruzji, Indii i Pakistanu, Chin, Japonii, Korei, Wietnamu, Półwyspu Malajskiego, Południowego Pacyfiku i diaspory Żydów aszkenazyjskich – spis treści uwidacznia tym samym, że tytułowi „globalni modernści” to w istocie „niezachodni modernści”. Można oczywiście argumentować, że na rynku wydawniczym jest już wystarczająco dużo antologii poświęconych brytyjskiemu, francuskiemu czy niemieckiemu modernizmowi, ale w antologii brakuje także modernizmów z Europy Środkowej, Wschodniej, Północnej i Południowej – tymczasem literatury tych obszarów trudno uznać za powszechnie znane. Zob. *Global Modernists on Modernism*, eds. A. Moody et al., London: Bloomsbury Academic 2020.

Davida Damroscha³³), składający się między innymi z literatury karaibskiej, japońskiej, chińskiej, południowoamerykańskiej, tureckiej czy literatury Afryki Subsaharyjskiej. I choć antykanon stanowi istotną przeciwwagę dla zachodniego kanonu, jednocześnie marginalizuje on inne głosy. Fakt ten dostrzegła już w latach 90. XX wieku Rey Chow:

Problem nie zniknie, jeżeli Anglię, Francję czy Niemcy po prostu zastąpimy Indiami, Chinami czy Japonią... W takich przypadkach pojęcie literatury pozostaje ściśle podporządkowane darwinistycznemu rozumieniu narodu: „arcydziela” odnoszą się do „arcynarodów” i „arcykultur”. Jeżeli Indie, Chiny czy Japonia występują jako reprezentanci Azji, to kultury mniej liczące się w oczach Zachodu, jak Korea, Tajwan, Wietnam, Tybet i inne, zwyczajnie wypadają z gry – jako „inni”, zmarginalizowani przez „innego”, którym są „wielkie” cywilizacje azjatyckie³⁴.

Powyższe wątpliwości nie powinny przy tym przesłonić dekolonizacyjnego i destabilizującego potencjału zwrotu globalnego, którego rezultatem może być zmiana sposobu, w jaki myślimy i dyskutujemy o globalnej cyrkulacji sztuki i idei. Wyzwania, jakie stawia przed literaturoznawstwem zwrot globalny, to konieczność otwarcia się na tematy, produkcję literacką, metodologię oraz samych badaczy spoza zachodniego kręgu kulturowego. Choć wymienione tu (jedynie nieliczne) przykłady monografii i tomów zbiorowych posługują się różnymi terminami (zwrot transnarodowy, transkulturowy czy globalny), w gruncie rzeczy w każdym z nich chodzi o podobny ruch o transgresyjnym i decentralizującym charakterze, ruch poza – własną kulturę, opozycję centrum – peryferie, imperium – i w poprzek – granic, kontynentów, paradygmatów i języków. W trzydzieści lat po ukazaniu się *Kultury i imperializmu* Saida badania literackie zaczynają być może odpowiadać jego wizji historiografii „kontrapunktowej” i „nomadycznej”, podkreślającej niejednorodność i heterogeniczność kultur i tożsamości. Said pisał:

[...] irytuje mnie pogląd, iż „my” powinniśmy się zajmować jedynie czy głównie tym, co „nasze”, podobnie jak nie mogę się zgodzić z poglądem, że Arabowie powinni czytać książki arabskie, używać arabskich metod i tak dalej. Jak mawiał C.L.R. James, Beethoven należy tak samo do Indii Zachodnich, jak do Niemiec, ponieważ jego muzyka jest obecnie częścią dziedzictwa ludzkości³⁵.

Wygląda więc na to, że przy całej swojej niedookreśloności i znaczeniowej elastyczności transkulturowość jako koncepcja zatoczyła pełne koło i w formie

³³ D. Damrosch, *Literatura światowa w dobie postkanonicznej i hiperkanonicznej*, przeł. A. Tenczyńska [w:] *Niewspółmierność. Perspektywy nowoczesnej komparatystyki*, red. T. Bilczewski, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2010.

³⁴ R. Chow, *In the Name of Comparative Literature* [w:] *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, ed. Ch. Bernheimer, Baltimore, Maryland: John Hopkins University Press 1995, s. 109; cyt. za: D. Damrosch, *op.cit.*, s. 367–368.

³⁵ E.W. Said, *op.cit.*, s. xxiv.

zwrotu globalnego powróciła do swych podwalin – przekonania Welscha, iż niezbędne jest nowe pojęcie, które przestanie rozumieć kulturę za pomocą metafor kuli czy wyspy i które uwypukli hybrydyczną naturę kultur, a nie granice między nimi. W artykule opublikowanym w 2022 roku w „World Literature Studies” filozof stwierdza, że koncepcja kultury, którą przyjmujemy, staje się nie tylko formą opisu rzeczywistości, ale także czynnikiem kształtującym w aktywny sposób naszą rzeczywistość:

Jeśli ktoś nam powie (jak czyniła to stara koncepcja kultury), że kultura ma być zjawiskiem homogenicznym, to prawdopodobnie będziemy praktykować przymus i wykluczenie. [...] Gdy natomiast ktoś powie nam, że kultura polega na inkorporowaniu obcych elementów i oddawaniu sprawiedliwości temu, co transkulturowe, wówczas przystąpimy do realizacji takich założeń, a w konsekwencji integracja stanie się rzeczywistym elementem strukturalnym naszej kultury³⁶.

Zwrotowi transkulturowemu/transnarodowemu/globalnemu wydaje się przyświecać podobny cel – unaocznienie możliwości innego myślenia o tym, czym jest i czym może być kultura, wskazanie na konieczność przemieszczania się poprzez granice kultur i narodów oraz popularyzacji takiej wizji kultury i literatury, która otwiera się na odmienne punkty widzenia, która szuka podobieństw, punktów wspólnych, inspiracji i wzajemnego oświetlania się zamiast różnicy, partykularności czy unikatowości.

Bibliografia

- Bois Y.-A., *On the Uses and Abuses of Look-alikes*, „October” 2015, no. 154.
- Cabañas K.M., *Learning from Madness. Brazilian Modernism and Global Contemporary Art*, Chicago: University of Chicago Press 2018.
- Cabañas K.M., *Whose Global Modernism?*, <https://www.ucpress.edu/blog/54471/whose-global-modernism> [dostęp: 14.09.2023].
- Chow R., *In the Name of Comparative Literature* [w:] *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, ed. Ch. Bernheimer, Baltimore, Maryland: John Hopkins University Press 1995.
- Dagnino A., *Transcultural Writers and Novels in the Age of Global Mobility*, West Lafayette, IN: Purdue University Press 2015.
- Dagnino A., *Transcultural Writers and Transcultural Literature in the Age of Global Modernity*, „Transnational Literature” 2012, no. 2.
- Damrosch D., *Literatura światowa w dobie postkanonicznej i hiperkanonicznej*, przeł. A. Tenczyńska [w:] *Niewspółmierność. Perspektywy nowoczesnej komparatystyki*, red. T. Bilezewski, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2010.
- Deja K., *The Problems with Delimiting the Notion of Transculturality in Literary Studies*, „World Literature Studies” 2022, no. 3.

³⁶ W. Welsch, *Transculturality...*, s. 8–9.

- Fisher Fishkin Sh., *Crossroads of Cultures. The Transnational Turn in American Studies – Presidential Address to the American Studies Association, November 12, 2004*, „American Quarterly” 2005, no. 1.
- Frankopan P., *Jedwabne szlaki. Nowa historia świata*, przeł. P. Tarczyński, S. Żuchowski, Warszawa: W.A.B 2018.
- Friedman S.S., *Planetary Modernisms. Provocations on Modernity across Time*, New York: Columbia University Press 2015.
- Global Literary Studies*, eds. D. Roig-Sanz, N. Rotger, Berlin: De Gruyter 2022.
- Global Modernists on Modernism*, eds. A. Moody et al., London: Bloomsbury Academic 2020.
- The Imaginary and Its Worlds. American Studies After the Transnational Turn*, eds. L. Bieger, R. Saldívar, J. Voelz, Hanover, NH: Dartmouth College Press 2013.
- Jay P., *Global Matters. The Transnational Turn in Literary Studies*, Ithaca: Cornell University Press 2010.
- Literary History. Towards a Global Perspective*, ed. A. Pettersson, Berlin: De Gruyter 2006.
- Mao D., Walkowitz R.L., *The New Modernist Studies*, „PMLA” 2008, no. 3.
- The Oxford Handbook of Global Modernisms*, ed. M. Wollaeger, Oxford: Oxford University Press 2013.
- Pettersson A., *Introduction: Concepts of Literature and Transcultural Literary History [w:] Literary History. Towards a Global Perspective*, ed. A. Pettersson, Berlin: De Gruyter 2006.
- Pettersson A., *Possibilities for Transcultural Literary History [w:] Studying Transcultural Literary History*, ed. G. Lindberg-Wada, Berlin: De Gruyter 2006.
- Re-Mapping Centre and Periphery. Asymmetrical Encounters in European and Global Contexts*, eds. T. Hauswedell, A. Körner, U. Tiedau, London: UCL Press 2018.
- Said E.W., *Kultura i imperializm*, przeł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2009.
- Sivasundaram S., *Waves Across the South. A New History of Revolution and Empire*, London: William Collins 2020.
- Studying Transcultural Literary History*, ed. G. Lindberg-Wada, Berlin: De Gruyter 2006.
- Transcultural English Studies*, eds. F. Schulze-Engler, S. Helff, Amsterdam: Brill 2008.
- The Transcultural Turn. Interrogating Memory Between and Beyond Borders*, eds. L. Bond, J. Rapson, Berlin: De Gruyter 2014.
- Welsch W., *Tożsamość w epoce globalizacji – perspektywa transkulturowa*, przeł. K. Wilkoszewska [w:] *Estetyka transkulturowa*, red. K. Wilkoszewska, Kraków: Universitas 2004.
- Welsch W., *Transculturality in Literature. A Phenomenon as Old as It Is Current*, „World Literature Studies” 2022, no. 3.
- Welsch W., *Transkulturowość. Nowa koncepcja kultury*, przeł. B. Susła [w:] *Filozoficzne konteksty koncepcji rozumu transwersalnego. Wokół koncepcji Wolfganga Welscha*, red. R. Kubicki, Poznań: Wydawnictwa Fundacji Humaniora 1998.
- Wilkoszewska K., *Estetyka pośród kultur – próby badawcze [w:] Estetyka pośród kultur*, red. eadem, Kraków: Universitas 2012.
- Wilkoszewska K., *Ku estetyce transkulturowej. Wprowadzenie [w:] Estetyka transkulturowa*, red. eadem, Kraków: Universitas 2004.

Streszczenie

Transkulturowość i zwrot globalny w literaturoznawstwie

Artykuł zestawia ze sobą koncepcję transkulturowości Wolfganga Welscha oraz zwrot globalny (transkulturowy, transnarodowy) w literaturoznawstwie, wykazując ich podobieństwo i wspólne cele: otwarcie się na marginalizowane dotąd niezachodnie kultury, dzieła sztuki i teksty literackie, uwypuklenie konieczności zmiany sposobu myślenia o kulturze jako o spójnej, zamkniętej i oddzielonej od innych kultur strukturze, postulat przekraczania granic narodowych i kulturowych w praktyce badawczej oraz dostrzeżenie wielostronnej i wieloaspektowej światowej cyrkulacji idei.

Słowa kluczowe: transkulturowość, transnarodowość, zwrot globalny, zwrot transnarodowy

Summary

Transculturality and the Global Turn in Literary Studies

The article compares Wolfgang Welsch's concept of transculturality and the global (transcultural and transnational) turn in literary studies, both of which seem to propagate similar attitudes towards research that crosses national and cultural boundaries. Transculturality and the global turn propose opening up towards marginalised non-Western cultures, the need to change the way we think about and talk about the global circulation of art and ideas, and a vision of culture as a fluid, hybrid entity, rather than a homogenic paradigm of container culture.

Keywords: transculturality, transnationality, global turn, transnational turn